

Restaurateurs fiksen het onmogelijke met het panorama van Dolf Henkes

Voetballiefhebbers heten niet veel op te hebben met cultuur. Misschien om die reden werd het voetbalpanorama van de Rotterdamse schilder Dolf Henkes uit 1937 sterk verwaarloosd. In De Kuip heeft de trots op het rijke verleden tegenwoordig gelukkig ook de beleidsmakers in de greep. In de catacomben van de Olympiatriebune wordt komende week het verloren gewaande voetbalpanorama van Dolf Henkes herplaatst. Een imposant stukje voetbalhistorie, bijna anderhalve meter hoog en twintig meter lang.

Door Carel van der Velden

Frits de Kimpe, directeur van De Kuip tussen 1964 en 1979, windt er geen doekjes om. Ook in het mooiste voetbalstadion van de wereld gaat weleens iets mis. „Het was een miskeuntje dat we die Dolf Henkes hebben laten verpieteren.” De Kimpe praat over het imposante voetbalpanorama dat de Rotterdamse kunstenaar in 1937 schilderde. Het werd verminkt, achter schrootjes verstopt en doorboord om nieuwe stopcontacten een plaatsje te geven. „Had niet gemogen. We hebben Henkes zelfs niet ingelicht.”

Henkes kreeg in 1937 als 'werkloze intellectueel' de opdracht een grote voorstelling voor het nieuwe Stadion Feijenoord. Tussen de spanten van de koffiekamer voor genodigden moesten vier grote doeken komen te hangen van 500x130 cm elk, op drie meter hoogte. De 'Voetbaltafereilen' werden ingeleid door twee werken van een andere Rotterdammer, Wout van Heusden: havens met schepen en roeiers. In 1977 maakte Henkes nog een Curaçaosch zeegezicht voor een andere zaal. Over smaak valt te twisten, maar De Kimpe zegt dat het nooit bewust beleid is geweest het voetbalpanorama te laten verkommen. „Ik heb die doeken zelfs nog een keer laten schoonmaken.” Volgens hem was Henkes een beetje het slachtoffer van de tijdgeest. „Die koffiekamer was oorspronkelijk een hoge ruimte, laag eindigend aan de achterzijde van de tribune. Dat vond men in de jaren zeventig niet gezellig meer. Er kwam een verlaagd plafond, waardoor Dolf in de verdrukking kwam. Hij was bijna niet meer te zien. Uiteindelijk is 'ie helemaal verdwenen.”

Het maakte in 1988 Henkes laaiend, maar postuum is er eerherstel. Het Instituut Collectie Nederland concludeerde in 2003 na onderzoek dat het doek 'niet redeloos' was. De grootscheepse renovatie van de Olympiazijde schepte ook de financiële mogelijkheden een restauratie ter hand te nemen.

Schroefgaten

Wassenaar, eind december 2004. Drie restaurateurs van Rescura Bleijenberg werken in een geïmproviseerd atelier met de penceel in de hand geconcentreerd aan de retouchering van één van de gehavende doeken. Het is de eindfase van de restauratie, die in De Kuip begon met het losweken van de op een soort kaasdoek geschilderde werken.

Dat gebeurde na de sloop van de schrootjes, het demonteren van een dwarsbalk en het verwijderen van spinnerag en vliegenvuil. In Wassenaar werden het gehavende dundoek met vers linnen onder-

De restaurateurs Antoinette van der Wal (links) en Tineke Heiser van Rescura Bleijenberg werken in een geïmproviseerd atelier geraadpleegd aan de retouchering van één van de vier gehavende doeken. Foto's Jaap Rozema/Rotterdam Dagblad

De redding van 'n voetbalmonument

stut en opnieuw opgespannen. „Op het schilderij troffen we Schroefgaten, lijmschilders en aantekeningen van de timmerman aan,” zegt Antoinette van der Wal, de chef van het restauratieteam dat verder uit Tineke Heiser en Ton Nuyen bestaat. Het bedrijf behoort in de restauratiebranche tot de absolute top, getuige het indrukwekkende vakwerk dat onder meer werd geleverd bij het ingrijpende herstel van koninklijke paleizen en het interieur van zowel het Concertgebouw als het Tuschinski-theater in Amsterdam. Bezorgden ze op

het plafond van de beroemde bioscoop achttien levensgrote vrouwenfiguren in Art Decostijl een nieuw leven, ook in de Kuip dachten ze aanvankelijk met herstelwerk aan een op de constructie geschilderd kunstwerk te maken te hebben. De verrassing was groot toen het werk van Henkes verplaatsbaar bleek.

„Ik ben zeer onder de indruk van het technisch vakmanschap,” zegt Van der Wal over het vierluik, door Henkes ooit omschreven als een filmische impressie van een voetbalwedstrijd vanuit kikkerperspectief. Subtiel heelt ze de be-

schadigingen op het gespierde lijf van een voetballer op wondersloffen. „Hij maakte gebruik van een bijzondere krastechniek en schilderde diverse tinten over elkaar heen, waardoor het werk veel diepte krijgt. En op het veld hangt een soort mist, hetgeen voor een mysterieuze sfeer zorgt.” Op de schilderijen zijn spelers in blauwe shirts en rode broeken te zien. Er zijn ook spelers in het wit en in het officiële Feyenoord-tenue van die dagen. Fred Blankemeijer (78), nog immer perschef en het historisch geweten van Feyenoord, heeft het voetbalpano-

rama altijd als een op zichzelf staand kunstwerk beschouwd. Spelers herkent hij niet, ook al heeft hij de vooroorlogse lichte van Feyenoord vaak zien voetballen. Zoals op 27 maart 1937, de dag dat het stadion werd geopend. Toen de spelers op rood/witte schoenen het veld betraden en Leen Vente het eerste doelpunt scoorde. „Het was stervenskoud, met natte sneeuw. Maar als ventjes waren we stikgelukkig dat Feyenoord met 5-2 Beerschot versloeg.”

De redding van het vierluik, dat komende week hoog boven de

bars van de koffiekamers wordt teruggeplaatst, vormt inmiddels de aanleiding voor een interessant debat over betekenis en inhoud van het doek. Ook de oud-stadiondirecteur meent te weten dat de afgebeelde spelers aan de fantasie van Henkes zijn ontsproten. Al heeft hij iemand weleens horen beweren dat één van de afgebeelde spelers verdacht veel weg heeft van de vooroorlogse Feyenoord-legende Puck van Heel.

Teun Bleijenberg, supervisor van het restauratieproject, heeft een andere visie dan Blankemeijer en De Kimpe. „Ik heb de afbeeldingen met foto's van voetballers uit die dagen vergeleken. Van Puck van Heel ben ik tamelijk zeker. Ook de toenmalige keeper Adri van Malen is herkenbaar door Henkes afgebeeld. Het klopt ook wel als je de achtergrond van de schilder bestudeert. Hij was een beeldenteller, iemand die alle-daagse schilderijen maakte van mensen die echt leefden. Hij was niet in de eerste plaats een artiestiek, maar een ambachtelijk schilder.”

Fictie of realiteit?

De restauratie van het voetbalvierluik van Dolf Henkes vormt de inleiding van een interessant debat. Perschef Fred Blankemeijer van Feyenoord en oud-stadiondirecteur Frits de Kimpe menen dat de afgebeelde voetballers 'fantasiefiguren' zijn. Restaurateur Teun Bleijenberg trekt na nauwkeurig onderzoek een andere conclusie: In diverse afgebeelde figuren zijn beroemde Feyenoord-spelers uit de vooroorlogse periode duidelijk herkenbaar. In een regio vol 'Feyenoord-watchers' is het Rotterdamse Dagblad geïnteresseerd in de visie van anderen. Reacties zijn welkom per post en per e-mail: redactie@rotterdamdagblad.nl

Een deel van de schildering van Dolf Henkes in De Kuip.

FOTO'S MARTIJN BEEKMAN - DE VOLKSKRANT

Het elftal van Henkes

Een monumentaal voetbalpanorama van wijlen Dolf Henkes, de schilderende Rotterdamse stadschroniqueur, hangt na jaren treurig bestaan weer in volle glorie in De Kuip. Het speculeren over al dan niet bekende figuren die erop staan, is begonnen. 'Ik zie het niet.' Door Rob Gollin

Is het echt Puck van Heel, daar op een van de doeken? Achterovervallend, maar een adelaarsblik onverminderd gericht op de bal?

Het zou kunnen. Iemand beeerde de gelaatstrekken van de legendarische Feyenoord-middenvelder - atletisch vermogen gecombineerd met fabuleus spelinzicht - uit de jaren twintig en dertig te herkennen. Maar Feyenoords perschef Fred Blankemeijer is 78 en heeft de spelers van toen zelf zien spelen. Nee, dit is de kleine Puck niet. Dat haar achterover, dat klopt niet. Pucks haar was 'naadjeswerk', een messcherpe scheiding, en zeker niet rood doorschoten, zoals op de schildering. Misschien wel het allerbelangrijkste: de suggestie is dat de speler net de bal met rechts heeft getrap. Fout. Puck was een notoire linkspoot.

En de keeper dan? Is dat inderdaad Adri van Male, destijds de boomlange doelvledder in Rotterdam? Blankemeijer: 'Ik zie het niet.'

De naam van de maker, Dolf Henkes, staat wel vast. Zijn initialen staan erop, R.L.J.H., en elders op het vierluik heeft hij zijn naam nog een keer voluit geschreven. De gemeente Rotterdam had in 1936 in het kader van werkverschaffing de schilder, als 'werklooze intellectueel', de opdracht gegeven bij te dragen aan de monumentale decoratie van het nieuwe Feyenoordstadion. Puck van Heel had een jaar eerder de eerste paal geslagen.

Sinds twee weken hangt het voetbalpanorama weer in volle glorie tussen de loodgrijze spanten onder de tribunes van De Kuip, in de Van Zandvlietzaal aan de volledige gerestaureerde Olympiazijde. Vier doeken, anderhalve meter hoog en samen twintig meter lang, vormen blikvangers boven de bar.

Henkes (1903-1989), 'Kapenees' (Katendrecht), had ten tijde van de opdracht al wat naam gemaakt als religieus geïnspireerd kunstenaar met fascinatie voor de haven - zie bijvoorbeeld zijn *Geboorte van Christus aan de Rijnhaven*, 1932. Hij zette in de toenmalige koffiekamer van De Kuip gedrongen spelers met knoestige ledematen neer. De kleuren zijn ingetogen, vaal bijna, en hier en daar zet een donker streepje de randen aan van broek of shirt - typisch Henkes, weten de kenners. De achtergrond wolkt in blauwe en grijze tinten. Het is alsof de dans om de bal zich in de mist voltrekt.

Opvallend: bij een van de doelen spat opeens een figuurtje in fel roodwit van het doek. Henkes bracht het aan in de jaren zeventig, om een winkelhaak in het schilde-

rij te verdoezelen. Fors postuur; is het, eh, misschien de onverzettelijke Reinier 'Beertje' Kreijermaat? Of, gelet op de kromme benen, dribbelaar Coen Moulijn?

Er kan tenminste weer over worden gespeculeerd. In deze glorie heeft de schildering er niet altijd bijgehangen. Ingrijpende restauratie was nodig, in gang gezet nadat twee jaar geleden vier Rotterdamse achter systeemplafonds en schrootjeswanden. Sponsors moesten worden onthaald in kleinere ruimtes, dat was wel zo gezellig. De uitvoerders toonden weinig ontzag. Ze spijkerden een balk ten behoeve van een steunwand over de volle lengte van het vierluik. Ze schroefden er stopcontacten op. Ze trokken er leidingen door. Ze maakten er aantekeningen op.

Het Instituut Collectie Nederland, dat de artistieke nalatenschap van Henkes beheert, con-

cludeerde na onderzoek dat de staat deplorabel was, maar niet hopeloos. De renovatie van de Olympiazijde bood kansen. Er kwam geld beschikbaar, van onder meer het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Stichting Bevordering van Volkskracht.

Stadiondirecteur Jan van Merwijk vergoelijkte vorige maand weinig bij de onthulling. 'Er is een ernstige fout hersteld.'

De restauratie was een lastige klus, vertelt Teun Bleijenberg, onder wiens supervisie de monumentale schildering is opgeknapt. Stucwerk van de achterliggende muur kleefde aan het dunne kaasdoek en moest omzichtig worden verwijderd. Er is nieuw linnen aan de achterzijde bevestigd. Aluminium spieramen houden het duel nu in de greep. De restaurateurs moesten tot twintig kleurlagen aanbrengen om Henkes' schakeringen te vangen. Dat de schilder soms zand toevoegde om licht reliëf in de verf te krijgen, maakte het herstel er niet eenvoudiger op.

Bleijenberg heeft zich in de rij speculanten gevoegd. 'Van Van Heel ben ik tamelijk zeker. Ver-

geet niet: Henkes was ook portretschilder. Hij maakte vaak gebruik van bestaande figuren.' Kijk naar zijn oeuvre: *Portret Moeder*, *Dikke Toos*, *Slapende Hoer*, *Portret van Lange Nel*, *Pindaman*, *Mijn vader de schoenmaker*. Alleen zijn mannelijke naakten, de geslachtsdelen vaak met streepjes aangezet, die bleven vaak anoniem, zonder gezicht; Henkes had er zelf ook moeite mee om openlijk voor zijn homoseksualiteit uit te komen.

Maar ook Bleijenberg laat ruimte voor twijfel over de spelers. 'Het is natuurlijk leuker te bedenken dat het iemand kan zijn dan dat het iemand is.'

Voor de schepper was de lol er al veel eerder af. Hij heeft nog kort voor zijn dood zelf kunnen zien wat zijn spelers was aangedaan. Volgens de overlevering had hij in de catacomben staan razen en tiëren; een Kapenees heeft een rijk vocabulaire. In het boek *Eigenzinnig en ongrijpbaar*, *Dolf Henkes* (uitgeverij TDS, Schiedam) wordt een metgezel opgevoerd die hem diplomatieker, maar niet minder gekwetst citeert. 'Het is dat ik een sterk hart heb, anders zou ik van dit soort dingen een hartaanval krijgen.' En het was wel Dolf Henkes, ja? Een autodidact, gewezen derde machinist op de grote vaart, die zich liet inspireren door onder anderen Hendrik Chabot, Picasso, Constant Permeke, en die het zo niet tot Hollandse, dan toch zeker tot Rotterdamse meester had geschopt.

Een zekere eigendunk was hem niet vreemd, zeggen degenen die

Van 't Hoff ook gered

Nu het voetbalvierluik in De Kuip is veiliggesteld, daagt er redding voor een andere monumentale schildering van Dolf Henkes. In de entreehal van de voormalige kantine op het oude raffinagesterrein van Nerefco in Pernis heeft de kunstenaar in 1955 de eerste Nobelprijswinnaar voor de Chemie afgebeeld, de Nederlander Jacobus Henricus van 't Hoff (1852-1911).

Het plan is het werk uit te zagen en te plaatsen in het atrium van de Hogeschool Rotterdam aan de Kralingsezoom. Onderzocht wordt nog of de fundering van dat gebouw de last kan dragen: de beschilderde muur van zes bij vijf meter weegt 19 duizend kilo. De kosten worden geraamd op 45 duizend euro.

De opdracht voor de schildering was afkomstig van toenmalig directeur D.J. Kerley van Caltex Raffinaderij, de voorloper van Nerefco. Het resultaat wordt gerekend tot de belangrijkste werken van Henkes. Zijn stijlvarianten komen hier samen: portret, stillevens, landschap. Henkes plaatste Van 't Hoff in zijn laboratorium. Op een schoolbord staat de formule waarmee de chemicus de grondslag legde voor het raffinageproces. Een raam biedt uitzicht op de polders rond Heerjansdam, de geboorteplaats van Van 't Hoff. Ook de Universiteit van Amsterdam heeft belangstelling voor de schildering.

hem hebben gekend. Anders was het wel de familie die hem de status aanpraatte. Het waren zijn broer Jan en zijn zus Marie die hem in staat stelden het nobele beroep van kunstenaar uit te oefenen; ze hebben hun hele leven samengewoond. Want Dolf, die kon er wat van. Toen tijdens een bezoek aan het kunstenaarscafé Pardoel aan de Oude Binnenweg het bericht van de dood van Picasso doorsijpelde, verklaarde Jan in volle ernst: 'Nu is alleen onze Dolf nog over.'

Critici waren gereserveerder. Zijn stijl was moeilijk grijpbaar. Is de toonzetting voor de oorlog nogal somber, na een bezoek aan Curaçao wordt het kleurgebruik uitbundiger. 'Poëtisch realisme', 'naïef' en 'expressionistisch' zijn geregeld terugkerende omschrijvingen. 'Dolfisme', besloot iemand maar. Net zo frequent: 'een sterk wisselende kwaliteit' en 'gebrekkige techniek'.

Dat zijn monumentale bijdragen - gerekend tot de kern van zijn werk - niet voor de eeuwigheid zijn, wist hij al voordat hij in de winter van zijn leven De Kuip bezocht. Zijn schilderijen van onder meer scènes uit *Gijsbrecht van Aemstel*, *Medea en Roof van Europa* in de rookfoyer van de naoorlogse noodscouwburg waren in 1984 vernietigd bij de sloop. Het zou ook de relatie met Rotterdam onherstelbaar beschadigden: de collectie van de schilderende stadschroniqueur - vergezeld van een fors geldbedrag; Henkes was nogal op de centen - ging naar het ICN, niet naar de gemeente.

De geschiedenis heeft er nog een treurig rijtje aan toegevoegd: muurschilderingen in de Riobar op Katendrecht en clubhuis 't Anker, een wandschildering voor NV R. Smiths Suikerwerf fabriek, panelen voor de personeelskantine van Vroom & Dreesmann, een schildering in de vergaderzaal van het *Algemeen Dagblad*: in gruzelementen, niet langer zichtbaar, of simpelweg zoek. Het is een vertrouwd patroon met naoorlogse wederopbouwkunst, zegt conservator Simone Vermaat van het ICN. 'Niemand bekommert zich erom. Monumentale kunst is vogelvrij.'

Inmiddels gaat het gissen voort. Het *Rotterdams Dagblad* wilde graag van de lezers weten of zij Henkes' elftal kunnen identificeren. Een enkeling heeft gemeld dat de schilder foto's gebruikte en daaraan vervolgens zijn artistieke interpretatie gaf. Fred Blankemeijer weet dan wel hoe laat het is. 'Henkes was geen voetbalman.'

'Het is dat ik een sterk hart heb, anders zou ik van dit soort dingen een hartaanval krijgen.'